

הון חברתי: משמעותו, מדידתו והקשרים בינו לבין תכנון עירוני

עינת אמויאל¹ ונעמי כרמון²

המאמר פורסם בביטאון איגוד המתכננים בישראל

תכנון, כרך 8 (2), 2011, עמ' 43-20

עברית, עם תקציר באנגלית

המחברות מודות לקרן ההקדש על שם שלמה גלס ופני בלבן על תמיכתה הנדיבה,
שאפשרה עריכתו של המחקר, אשר חלקיו העיוניים מובאים במאמר זה

¹ עינת אמויאל - בעלת תואר ראשון בגיאוגרפיה מן האוניברסיטה העברית בירושלים ותואר שני בתכנון ערים ואזורים מן הטכניון. בעלת ניסיון מקצועי בתחום התכנון העירוני והסביבתי, הן במגזר הפרטי והן במגזר הציבורי. נמצאת לקראת סיום לימודיה לתואר דוקטור בתכנון ערים ואזורים בטכניון.

² נעמי כרמון - מכהנת כפרופסור לתכנון עירוני וסוציולוגיה בפקולטה לארכיטקטורה וביוני ערים וכחוקרת במרכז לחקר העיר והאזור שבטכניון.

Social Capital: Meaning, Measuring and Implications for Urban Planning

Einat Amoyal

Naomi Carmon

A b s t r a c t

The article examines the concept of social capital and its relevance to the field of urban planning. Social capital consists of links between persons in contexts of family, community, and society, links which permit individuals and groups to further their aims. Based on a comprehensive review of the scientific and professional literature, the article presents the various definitions that have been developed and formulated for the term, discusses different types of social capital and ways to encourage its formation. Evidence is provided of its various effects, including effects on economic growth and efficiency, on civic society and democratic action, on social solidarity and on levels of health, education, and crime in society.

Relying on empirical research, social capital is presented as a variable that city planners can utilize for a variety of purposes: for neighborhood characterization, as a basis for promoting plans for urban development and regeneration, as a vital asset in coping with poverty, and as an aid to maintaining neighborhood stability over time. By means of city design, by social mix in residential areas, and by promoting public participation in decision making, urban planners can contribute to strengthening social capital for the benefit of individuals and social groups as well as for realizing planning goals.

Keywords: Social Capital, Bonding Social Capital, Bridging Social Capital, Urban Planning

Einat Amoyal is a planner (M.Sc.) with professional experience in public and private positions in urban and environmental planning and education. She is completing her studies toward Ph.D. at the Technion – Israel Institute of Technology.

Naomi Carmon is Professor of Urban Planning and Sociology and researcher at the Center for Urban and Regional Studies, both at the Technion – Israel Institute of Planning. Her areas of teaching and research include social aspects of urban and regional planning, urban regeneration and neighborhood renewal, planning for minorities, evaluation of urban-social programs, and also water-sensitive planning.

הון חברתי: משמעותו, מדידתו והקשרים בינו לבין תכנון עירוני

מילות מפתח: הון חברתי, הון חברתי מחבר, הון חברתי מגשר, תכנון עירוני

תקציר

מאמר זה מתמקד בבחינת המושג הון חברתי ובקשריו לתחום של תכנון עירוני. הון חברתי מורכב מקשרים בין אנשים במשפחה, בקהילה ובחברה, קשרים אשר מאפשרים לפרט ולקבוצה לקדם את מטרותיהם. במאמר נדון בהגדרות השונות שפותחו ונוסחו עבור המושג הון חברתי, תוך אבחנה בין סוגים שונים של הון חברתי והשפעותיהם הדיפרנציאליות.

המאמר מבוסס על סקירה מקיפה של הספרות המדעית והמקצועית, העוסקת במושג הון חברתי, הגדרותיו, דרכים ליצירתו וחיזוקו והשפעותיו המגוונות. מובאות עדויות על השפעות ההון החברתי על כלכלה יעילה וצומחת, על חברה אזרחית ופעילות דמוקרטית, על סולידריות חברתית וגם על רמות הבריאות, החינוך והפשע בחברה.

בהסתמך על מחקרים אמפיריים, המאמר מציג את ההון החברתי כמשתנה שמתכנני ערים יכולים להשתמש בו למטרות מגוונות: עבור אפיון שכונות, כבסיס לקידום תכניות של פיתוח והתחדשות עירונית, כמרכיב מרכזי בהיחלצות מעוני ומרכיב המסייע לשמור על יציבות שכונות לאורך זמן. באמצעות עיצוב עירוני, עירוב חברתי בשכונות מגורים וקידומו של שיתוף ציבור, יכולים מתכננים לתרום להעלאת רמתו של ההון החברתי, לתועלתם של פרטים וקבוצות חברתיות ולקידומן של מטרות תכנוניות.

מבוא למושג הון חברתי, הגדרתו ומדידתו

הון חברתי מורכב מקשרים בין אנשים במשפחה, בקהילה ובחברה, קשרים אשר מאפשרים לפרט ולקבוצה לקדם את מטרותיהם. הון חברתי הוא תנאי הכרחי לפעולה משותפת בין אנשים, למען עצמם ולמען קבוצתם.

המושג הון חברתי זוכה לפופולאריות רבה בין חוקרים מתחומים מגוונים של מדעי החברה, כמו גם של הפרופסיות הנשענות עליהם, כולל: סוציולוגיה (שבה מקור המושג), מדעי המדינה, כלכלה, ניהול, חינוך, קרימינולוגיה, תכנון עירוני ועוד. מספר המאמרים העוסקים בו עולה במהירות: מאמצע שנות השמונים עד אמצע שנות התשעים למאה העשרים התפרסמו בכל שנה פחות מעשרה מאמרים שעסקו ב"הון חברתי"; בשנת אלפיים כמאה מאמרים, ובשנת 2003 התפרסמו קרוב ל-300 מאמרים לשנה שבמרכזם עמדו ההון החברתי, הגדרותיו, מדידתו והשפעותיו (Halpern 2005).

מאמר זה מכוון לחשוף את הרלוונטיות והמועילות הפוטנציאלית של המושג הון חברתי לתחום התכנון העירוני. המאמר פותח בסקירה קצרה של ההגדרות השונות למושג הון חברתי, של הגורמים להיווצרותו ושל השפעותיו השונות, סקירה המובילה לדיון בסוגיה מדוע הון חברתי חשוב למתכננים וכיצד ניתן להרבות הון חברתי בעזרת תכנון. אחד האתגרים החשובים בחקר המושג הון חברתי הוא בחינת הקשרים בין הנושג התיאורטי לבין אירועים בשדות הפעולה החברתית, ותחום התכנון להוות עשוי לשמש כמסגרת מתאימה להתמודדות עם לאתגר זה. מתכננים אינם מסתפקים בתיאור המצב הקיים אלא מעוניינים גם לשנות אותו; שימוש מושכל במושג הון חברתי עשוי לשרת שינויים מתוכננים רצויים.

מה בין הון לבין חברתי?

הון הוא משאב שאפשר לנצלו למטרות תכליתיות. בכלכלה נהוג להגדירו כגורם ייצור, המגדיל את התפוקה. אחד מגדולי התיאורטיקנים של מושג ההון הוא קרל מרכס (1933 אצל: Lin, 2001). לפי תפיסתו, הון מייצג שני אלמנטים הקשורים זה בזה, אך גם שונים זה מזה. מצד אחד הון מייצג השקעה ומצד שני הוא מייצג את הרווח מן ההשקעה. הגדרת המושג הון, כפי שהיא מקובלת בדרך-כלל על כלכלנים, מתייחסת אליו כמעשה ידי אדם, שניתן כתשומה להגברת הייצור העתידי (Smithson, 1982, p. 111 in: Robison et al., 2002). בעבר השתמשו במושג הון, בעיקר עבור הון פיסי והון כלכלי, אך כיום מדובר בסוגי הון נוספים: הון אנושי, הון טבעי, הון תרבותי, הון ארגוני, ובשנים האחרונות הצטרף לרשימה זו גם המושג הון חברתי (Robison et al., 2002).

חוקרים רבים, והבולט ביניהם הוא Coleman (1988), טוענים כי בכדי להסביר פעילות אנושית, המושגים הון פינננסי והון אנושי זקוקים להשלמה על-ידי המושג הון חברתי, כיוון שפעילותם של אנשים מעוצבת לא רק על-ידי משאבים אנושיים ופינננסיים אלא גם על-ידי ההקשר החברתי (Teachman et. al., 1997; Field et. al., 2000).

המושג הון חברתי פותח כמשלים למושגים "הון כלכלי" ו"הון אנושי". אימוץ מטאפורת ההון, עבור ניתוח יחסים חברתיים, הינה סוגיה השנויה במחלוקת. חוקרים המבקרים את אימוץ המושג הון עבור

"הון חברתי" טוענים שאי אפשר להציג עלות עבור הון חברתי ושאי אפשר לייצר בעזרת הון חברתי שירותים פרודוקטיביים בעתיד (Solow, 2000; Baron & Hannon, 1994). כנגד זאת טוען Woolcock (1998), כי ניתן להשיג הון חברתי באופן מכוון, ועל כן יש לו עלויות שכרוכות במאמצים להעלות את מצבורי ההון החברתי.

Robinson et al. (2002) בחנו תכונות של הון בהקשר של הון חברתי. בין התכונות שנבחנו: יכולת שינוי צורה, עמידות (durability), גמישות, אפשרות החלפה, התנוונות, אמינות, יכולת ליצור סוגי הון שונים ואפשרויות להשקעה ויכולת העברת בעלות (alienability). מסקנתם מן הניתוח הנ"ל היא כי המושג הון חברתי מקיים את התכונות שנותחו, ועל כן סביר לאמץ את מטאפורת ההון עבור ניתוח יחסים חברתיים. בכל צורות ההון הדיון הוא בתהליך שיוצר שינוי ומאפשר פעולה אחרת ו/או נוספת, כך למשל הון פיזי נוצר באמצעות שינוי בחומר, היוצר כלים שמאפשרים לשפר את הייצור; הון אנושי נוצר באמצעות שינוי באנשים, המוסיף להם ידע, מיומנויות ויכולות המאפשרות להם לפעול בדרכים חדשות; הון חברתי נוצר באמצעות שינויים ביחסים בין אנשים המאפשרים שיתופי פעולה ביניהם (Coleman, 1988).

חוקרים העוסקים במושג הון חברתי מצביעים על מספר הבדלים בינו לבין סוגי הון אחרים. ראשית, הון חברתי - בניגוד להון כלכלי ולהון אנושי אינו יכול להיווצר ע"י יחיד ואינו רכוש של אדם יחיד; הוא נוצר תוך אינטראקציה חברתית והשימוש בו הוא במצבים של אינטראקציה חברתית. שנית, בניגוד להון כלכלי, הוא אינו כפוף למחסור חומרי; אי אפשר לגנוב אותו; שימוש חוזר בו אינו מפחית מן המלאי, אך אי שימוש בו עלול לגרום להפחתתו ואף להיעלמותו (Ostrom, 1994). שלישית, אי אפשר ליצור הון חברתי באופן מיידי; לעיתים קרובות דרוש זמן רב לפיתוח הון חברתי (Flora & Flora, 1997).

ההבחנה בין המושגים "הון אנושי" ו"הון חברתי" חשובה במיוחד. הון אנושי מתמקד באנשים עצמם, ואילו הון חברתי מתמקד ביחסים שבין האנשים והרשתות שנבנות ביניהם. גישות של הון אנושי מציעות מודלים לינאריים – השקעה נעשית בזמן ו/או בכסף (לרכישת השכלה וניסיון מקצועי) והכנסות כלכליות באות באופן ישיר בעקבות ההשקעה. גישות של הון חברתי הן הרבה פחות לינאריות; הקישור בין הון חברתי ותשואות ממשיות מורכב ואינו תמיד חד - משמעי (Field et al., 2000).

הגדרות וסוגים שונים של הון חברתי

הגדרות

Hanifan (1916, אצל: Putnam, 2000) היה הראשון שהתייחס למושג הון חברתי. הגדרתו מתייחסת לקשר החברתי בין בני אדם כמשאב, הנותן לפרט כוח שהוא הרבה מעבר לכוחו כיחיד. הוא מתייחס בעיקר לקשרים ראשוניים בין בני משפחה ושכנים. שבעים שנה מאוחר יותר היה Bourdieu (1985) מן הראשונים, שהחיו את המושג הון חברתי. על-פי גרסתו, הון חברתי הינו מצבור המשאבים

(הממשיים או הפוטנציאליים), הקשורים להשתייכות ארוכת טווח לרשת חברתית. על-פי גישה זו, הון חברתי מורכב מן המשאבים שניתן לגייסם באמצעות ההשתייכות לרשתות חברתיות.

Coleman (1990) היה הראשון שפיתח תיאוריה מקיפה, שבמרכזה המושג הון חברתי. לדעתו, כל סוג של יחסים חברתיים, אשר מהווים משאב עבור אדם מסוים, ראוי להגדרה כהון חברתי. על-פי הגדרתו של קולמן, הון חברתי הינו חלק טבעי ובלתי נפרד של מבנה מערכת היחסים בין האנשים והוא יכול לבוא לידי ביטוי במספר צורות, כולל: מחויבות, פתיחת אפיקי מידע ונורמות של אמון והדדיות. קשרים חברתיים עשויים לאפשר נגישות למידע, לזרז את השגתו או לצמצם את העלויות הכרוכות בכך. פעולות הגומלין בין הפרטים יוצרות מחויבויות הדדיות ביניהן, שהן כעין כתב אשראי, המעורר ציפייה להחזר בעתיד. סוג זה של הון תלוי במידת האמון השורר בסביבה החברתית (Coleman, 1988; 1990).

פטנס, המוביל כיום את פיתוח התיאוריה של הון חברתי (Leenders & Gabbay, 1999), הגדיר הון חברתי כתכונות של התארגנות חברתית, הכוללות אמון, נורמות חברתיות ורשתות חברתיות, אשר יכולות לשפר את יעילות החברה, בכך שהן מאפשרות תיאום פעולות:

"Social Capital refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions"(Putnam 1993b, p.167)

פוין (2007) ניתח את שלוש הגישות שהוצגו לעיל. הוא טוען שבורדייה מתייחס למושג הון חברתי כנכס השייך לפרט (אף כי הפרט תלוי באחרים), בעוד שלפי פטנס, הון חברתי שייך לכלל הקהילה; פטנס מפנה את הדיון מרמת המיקרו אל רובד המזו (הקהילה) והמקרו (המדינה). קולמן תופס מקום ביניים ומגדיר הון חברתי כמוצר ציבורי (פתוח לכל האזרחים), אך הפרטים הם הנהנים הישירים ממנו ותרומתו לחברה הינה באופן עקיף. השוואה זו של פוין, בין שלוש הגישות המרכזיות להגדרת הון חברתי מחדדת הבחנה חשובה ביחס למושג הון חברתי, וזו ההבחנה בין תפיסתו כ"מוצר פרטי" לבין תפיסתו כ"מוצר ציבורי" או כשילוב של שניהם.

Briggs (2004) מדגיש במחקרו את ההבחנה בין הון חברתי כמוצר פרטי לעומת הון חברתי כמוצר ציבורי. הון חברתי כמוצר פרטי מתקשר לחיי היום-יום שלנו, משאב שעוזר לנו לפתור בעיות יומיומיות, תוך התבססות על נורמות של אמון והדדיות וקשרים חברתיים. הון חברתי כמוצר ציבורי מסייע לפתרון בעיות ברמה המערכתית ויוצר תועלת לכלל הקהילה, ולא רק תועלת אישית לאדם שהינו בעל רמות גבוהות של הון חברתי. התוצאות המתקבלות משימוש בהון חברתי הן הקובעות את אופיו, אם כמוצר ציבורי ואם כמוצר פרטי. כך למשל, מציאת מקום עבודה היא דוגמה להון חברתי כמוצר פרטי בעוד שהפחתת רמת הפשע הינה דוגמה לשימוש בהון חברתי כמוצר ציבורי. הפן הפרטי והפן הציבורי בהון חברתי באים לידי ביטוי, הן בצד ההשקעה בו והן בצד התוצאות הנובעות משימוש בו. להון חברתי עשויות להיות השפעות "חיצוניות" על הקהילה הרחבה, כך שלא כל העלויות והתועלות של קשרים חברתיים מתרחשות עבור הפרט שיצר קשרים אלה (Putnam, 2000). מרבית החוקרים מסכימים, כי הון חברתי הוא גם מוצר פרטי וגם מוצר ציבורי (Lin, 2001).

סוגים שונים של הון חברתי

חידוש בתחום חקר ההון החברתי הינו ההבחנה בין הון חברתי מחבר (Bonding Social Capital) לבין הון חברתי מגשר (Bridging Social Capital) ובין הון חברתי מקשר (Linking Social Capital). מקורה של הבחנה זו קשור במחקרו של Granovetter (1973), אשר עסק ברשתות חברתיות והבחין בין קשרים חלשים ("weak ties") לבין קשרים חזקים ("strong ties"). לפי הבחנה זו קשרים חלשים מקשרים את הפרט למעגלי היכרות מרוחקים יותר, בעוד שקשרים חזקים באים לידי ביטוי בעיקר עם קרובי משפחה וחברים מאוד קרובים.

הון חברתי מחבר (Bonding Social Capital) הינו הצורה החזקה ביותר של הון חברתי, המקובלת בתוך משפחה רחבה ובין חברי קבוצה שיש להם מכנה משותף חזק, היכול להיות אתני, תרבותי, סוציו-כלכלי או אחר. זהו הון חברתי הבנוי מרשתות חברתיות של בעלי זהות משותפת.

הון חברתי מגשר (Bridging Social Capital) מתייחס לקשרים ולנורמות משותפות בין אנשים מקבוצות שונות מבחינת גזע, ו/או מוצא אתני ו/או סטטוס חברתי-כלכלי; זהו הון חברתי המכיל רשתות, שחברים בן אנשים בעלי רקע חברתי מגוון.

הון חברתי מקשר (Linking Social Capital) הינו הדפוס היותר חלש, אך חשוב, של הון חברתי, הקושר קבוצות שונות זו מזו, אשר מרכיבות ישות רחבה, כמו אומה. סוג זה של הון חברתי מופעל, למשל, כאשר ממשלות משתפות פעולה עם רשתות קהילתיות וארגונים בכדי להשיג מטרה משותפת. הון חברתי מקשר מתייחס לקשרים החוצים גבולות או שמתקיימים בין קבוצות ריבודיות שונות. למושג ההון החברתי המקשר יש תפקיד מרכזי ברשתות המקשרות בין שחקני החברה האזרחית לשחקני המדינה (מנחם ולהט, 2006).

סוגים שונים של הון חברתי רלבנטיים לתוצאות חברתיות וכלכליות שונות (Aldridge et. Al., 2002; Putnam, 2000; Woolcock, 1998). בעקבות הבחנה חשובה זו, מתחזקת היום המגמה לקדם מחקרים הבודקים את השפעותיהם השונות של שלושת הסוגים של הון חברתי ואת הגורמים המקדמים או המעכבים את היווצרותם. מחקרים של Fernandez & Nichols (2002) משתייך למגמה זו ובוחן את ההשערה כי קשרים מחברים מונעים התפתחות של קשרים מגשרים. המחקר יושם לגבי שלוש קבוצות אתניות, בעמק הסיליקון שבצפון קליפורניה: אמריקאים ממוצא אסיאתי, אמריקאים ממוצא אפריקני והיספאנים. ממצאי המחקר דחו את ההשערה והצביעו על כך שהון חברתי מחבר אינו מגביל את היקף ורמת ההון החברתי המגשר, כלומר: אנשים בעלי רמה גבוהה של הון חברתי מחבר, המתבטא במעורבות בפעילויות פורמאליות ולא פורמאליות עם אנשים בעלי מוצא אתני זהה, נוטים להיות גם בעלי קשרים מגשרים.

מדידה של הון חברתי

בפרסומי המחקר השונים יש מיגוון של משתנים, שמקובל למדוד בעזרתם הון חברתי. המשותף למחקרים השונים שסקרנו הוא שאין הסתמכות על משתנה אחד כאינדיקטור להון חברתי, אלא שילוב של מספר משתנים. עד היום למעשה, לא פותח מדד מקובל יחיד של הון חברתי ברמה בינלאומית. להלן ארבעה משתנים עיקריים שמופיעים בפרסומים למיניהם כמדדים של הון חברתי (Putnam, 2000; Putnam, 2001; Healy, 2003; Inkeles, 2000, Coleman, 1997):

השתתפות ברשתות חברתיות – זהו המדד השכיח ביותר והמשותף לכול המחקרים: ככל שלאדם יש מספר גבוה יותר של חברים, חברים שניתן להיעזר בהם במצבים שונים ולסמוך עליהם, כך ניתן לומר שרמת ההון החברתי שלו גבוהה יותר. הקשרים החברתיים נמדדים על-פי הדיווח האישי על מספר החברים, על פי מספר הפעמים בהם אדם מארח חברים בביתו או מתארח אצל חבריו, בהשתתפותו בפעילויות המחייבות תיאום עם אחרים וגם בבילוי עם חברים במקומות שונים.

אמון באנשים אחרים – תחושה של אמון בין האדם לבין אחרים. המשתנה של תחושת אמון מתייחס לציפייה של אדם כלפי אחרים בקהילתו, שהתנהגות כל אחד מתבריה תהיה תקינה, הגונה ומשתפת פעולה. משתנה זה נבדק באמצעות שאלות ישירות ביחס למידת האמון של המרואייין בחברים ממעגלי קירבה שונים ובאנשים מקבוצות חברתיות שונות.

מחויבות הדדית - אמונה במחויבות הדדית בין האדם לבין אחרים. המשתנה של מחויבות הדדית נבדק באמצעות שאלות על קיומה של תמיכה חומרית או רגשית בין אנשים, הדדיות בהקשר של מתן שירותים שונים (עזרה הדדית בטיפול בילדים, בהסעות ועוד) ותמיכה כספית (מתן הלוואה בעת צורך).

מעורבות בארגונים וולונטריים – ככל שהאדם חבר ביותר בארגונים התנדבותיים כגון: ועד בית, ועד שכונתי, ארגוני התנדבות חברתית והצטרפות ליוזמות פוליטיות אקטיביות, כך רמת ההון החברתי שלו נחשבת גבוהה יותר. ההנחה היא כי השתתפות בפעילות של מנגנונים חברתיים ממוסדים כאלה תורמת ליצירתן של רשתות חברתיות בקהילה וכתוצאה מכך להתפתחותן של נורמות של הדדיות ואמון, המאפשרים שיתופי פעולה והעלאת רמת ההון החברתי.

פוין (2007) מגדיר ארבעה מצבים של מלאי ההון החברתי בקבוצה/קהילה:

הון חברתי מינימלי – ובמקרה הקיצוני היעדר הון חברתי בכלל. הפרטים לא מתעניינים ברווחת האחרים ומשתדלים למקסם את רווחיהם. תועלת הכלל אינה נחשבת.

הון חברתי בסיסי – הפרטים מתעניינים רק בעצמם, אך ישתפו פעולה אם ירוויחו מכך. הדגשת תועלת הפרט מובילה למיקוח למען שיפור תנאי החליפין.

הון חברתי איתן – קיימת מחויבות למפעל משותף ואסטרטגיה של שיתוף פעולה. התועלת ההדדית ממוסדת והדיון מתמקד בדרכים לשפר או להגדיל את התוצר הכללי.

הון חברתי מירבי – יש אחדות אינטרסים בין הפרטים לבין הכלל. ההתנהגות הבסיסית היא נאמנות, כלומר נשאים בקבוצה בכל מקרה.

יש צורך בפיתוח סולם מדידה לרמות שונות של הון חברתי, על מנת שניתן יהיה לקדם מחקרים השוואתיים, בין מקומות ו/או קבוצות חברתיות שונות, הנבדלות ברמת ההון החברתי.

גורמים התומכים בהיווצרות הון חברתי

בעוד שמחקרים רבים בעשור האחרון עסקו בניתוח המושג הון חברתי ובבדיקת השפעותיו, מועטה יחסית העבודה, ובמיוחד העבודה האמפירית, שהוקדשה לחקר הגורמים היוצרים אותו. בהתבסס על מחקרם של Aldridge et al. (2002), אשר בוחנים את המושג הון חברתי מנקודות מבט שונות, ניתן לזהות חמישה תחומים בעלי השפעה על יצירת הון חברתי: (א) היסטוריה ותרבות משותפת; (ב) חברה אזרחית; (ג) קשרים חברתיים; (ד) משפחה וחינוך; (ה) תכנון ועיצוב עירוני.

היסטוריה ותרבות משותפת

רוב החוקרים שעסקו בנושא מייחסים את התפתחות ההון החברתי לגורמים של מבנה תרבותי-חברתי, המתפתח במשך ההיסטוריה במקומות השונים. בגישה זו נקט Putnam (1993b), שניתח את ההבדלים בין האזורים הצפוניים והאזורים הדרומיים באיטליה. פטנס התמקד באפיון ההתארגנות האזרחית בכל אחד מהאזורים ומצא הבדלים משמעותיים. כך למשל, אזור טוסקנה התאפיין באזרחים בעלי מחויבות אזרחית גבוהה לנושאים ציבוריים, לעומת אזורים כמו סיציליה בה נמצאה מחויבות אזרחית מועטה וכתוצאה יכולת נמוכה לקדם התארגנות קהילתית פעילה. פוקוימה (1999) השתמש במאפיינים תרבותיים-חברתיים-היסטוריים, כדי להסביר את התפתחות ההון החברתי שגרם לצמיחה מהירה של כלכלות מזרח אסיה, בשונה מן ההתפתחות האיטית במדינות דרום אמריקה ואפריקה. צמיחתה האדירה של סין בעשור האחרון היתה מבוססת פחות על מוסדות פורמאליים ויותר על קשרים אישיים ורמות אמון גבוהות במעגלים המשפחתיים. פוקוימה מגדיר תרבות כמורשת של הרגלים מוסריים, ולמעשה, היכולת לשתף פעולה במישור החברתי תלויה באותם הרגלי תרבות, במסורות ובנורמות מושרשות. מתוך אותן מערכות של ערכים משותפים ונורמות צומח האמון, שהינו שונה במאפייניו ובעוצמתו ממדינה למדינה. גם Bourdieu (1985) מדגיש את המרכיב התרבותי ומגדיר את המושג הון תרבותי כידע תרבותי גבוה, התורם להתקדמות חברתית-כלכלית של חברות.

חברה אזרחית

חברה אזרחית מורכבת מקבוצות ומארגונים התנדבותיים, הפועלים באופן עצמאי מהמדינה ומהשוק הכלכלי. Putnam (1993a, 2000) טוען כי ארגונים מסוג זה משחקים תפקיד מפתח בצבירת הון חברתי. ההתאגדות יוצרת רשתות ונורמות חברתיות, אשר תורמות ליצירת אמון חברתי ומעורבות חברתית. Portney & Berry (1997) מחזקים טענה זו וממקדים את מחקרם בארגונים שכונתיים על בסיס הגישה שארגונים אלו מהווים מקור חשוב להון חברתי, כיוון שהם מציעים הזדמנות לדון בבעיות קהילתיות עם שכנים אחרים, מקדמים שיתוף פעולה, מעודדים התנדבות ומגבירים את הרגשות הקהילתיים.

קשרים חברתיים

מרכיב שחוזר על עצמו בכל האבחנות והסיווגים, של גורמים היוצרים הון חברתי, הוא המרכיב של קשרים חברתיים. נשאלה השאלה האם כל קשר חברתי מוביל ליצירת הון חברתי? והרי ישנם קשרים חברתיים המתאפיינים בתחרותיות ו/או יוצרים הפרדה בין קבוצות אוכלוסיה מסוימות ואז ניתן לטעון כי הם דווקא מפחיתים או פוגעים ברמת ההון החברתי.

גישתו של Coleman (1990) הינה מרכזית בהקשר של קשרים חברתיים המקדמים היווצרות של הון חברתי, שכן לפי קולמן כל סוג של יחסים חברתיים, אשר מהווים משאב עבור אדם מסוים, ראוי להגדרה הון חברתי. למעשה, הון חברתי הינו חלק טבעי ובלתי נפרד של מבנה מערכת היחסים בין האנשים והוא יכול לבוא לידי ביטוי במספר צורות, שהמרכזיות בהן הן: מחויבות, פתיחת אפיקי מידע ונורמות של אמון והדדיות. קשרים חברתיים עשויים לאפשר נגישות למידע, לזרז את השגתו או לצמצם את העלויות הכרוכות בכך. פעולות הגומלין בין האנשים יוצרות מחויבות הדדיות ביניהן, שהן ככתב אשראי המעורר ציפייה להחזר בעתיד. Newton (1997) מחזק גישה זו וטוען כי המגזר ההתנדבותי הינו רק מקור אחד להון חברתי בנוסף למקורות כגון: משפחה, עבודה ושכונה – שבכולם המרכיב המרכזי, לטענתו, הם אותם קשרים חברתיים לא פורמאליים. מחקרו בוחן את תפקידם של ארגונים שכונתיים עבור פיתוח הון חברתי, והמסקנה שלו היא שהגזימו בחשיבותם, ולמעשה, רשתות חברתיות בלתי פורמליות כגון: אנשים הנפגשים על בסיס לא קבוע הינו מרכזי יותר בפיתוח הון חברתי. Lin (2001) מחזק את גישתו של קולמן וטוען כי שורשיו של הון חברתי טמונים במושגים רשתות חברתיות ויחסים חברתיים. לטענתו, אותן רשתות חברתיות מכילות משאבים, המאפשרים להפיק תועלות לאדם הבודד ו/או לקבוצה החברתית. Woolcock (2004) מסכם גישות אלו וטוען כי החוקרים המובילים בתחום הון חברתי מסכימים היום שהגדרה ממוקדת למושג צריכה להתרכז קודם כל במרכיב של רשתות חברתיות כגורם מרכזי המוביל להיווצרות הון חברתי.

משפחה וחינוך

מחקרים אחדים הראו, כי חינוך קשור עם רמות של הון חברתי (Putnam, 2000; Hall, 1999). Hanifan (1920), שהיה הראשון שהתייחס למושג הון חברתי, הקדיש בספרו פרק שלם לדרכים שיש לאמץ על מנת לפתח הון חברתי והתמקד בתחום החינוך. הוא הציג דרכים שונות בהן בתי ספר מקומיים מסייעים במינוף וחיזוק של הון חברתי, על מנת לשפר את התנאים הכלכליים, החינוכיים והתרבותיים ברמת הקהילה. Coleman (1988) מייחס חשיבות רבה לתפקיד בית הספר המקומי בקידום חיים קהילתיים ועידוד אינטראקציות חברתיות. Fukuyama (1999) מרחיב את עמדתו של קולמן וטוען כי מוסדות ממשלתיים וארגונים שאינם למטרות רווח הינם בעלי אמצעים מוגבלים להעצמת הון חברתי. התחום המרכזי בו יש לממשל ולארגונים מסוג זה יכולת השפעה על יצירת הון חברתי הוא תחום החינוך, באמצעות מוסדות החינוך אשר יטמיעו ערכים ונורמות, המקדמים אמון בין אנשים.

תכנון ועיצוב עירוני

התחום האחרון שנזכיר כאן הוא התחום של תכנון ועיצוב עירוני. חוקרים טוענים כי תכנון ועיצוב עירוני עשויים להשפיע על הצטברות הון חברתי, על-ידי יצירת הזדמנויות טבעיות לאינטראקציה חברתית במרחבים ציבוריים, על-ידי יצירת שותפויות מקומיות לקידום אינטרסים תכנוניים, על-ידי תכנון פרויקטים של דיור מעורב ועוד. נדון בהרחבה על נושאים אלו בחלק האחרון של המאמר.

ניתן לסכם, כי המחקר ביחס לגורמים התומכים בהיווצרותו של הון חברתי מצומצם יחסית ומקשה על הסקת מסקנות. חשוב לבחון את ההשפעה של מגוון גורמים אלו בהקשרים חברתיים-תרבותיים שונים, שעשויים להציג תמונה שונה מבחינת הגורמים המרכזיים התומכים בהיווצרות של הון

חברתי. נקודה מרכזית שעולה מסקירה זו הוא הצורך בהתייחסות לגורמים פורמאליים ובלתי פורמאליים בתהליך יצירת הון חברתי. רק מחקר המתבסס על שני היבטים אלו יאפשר לקבל תמונה מלאה, ביחס לתהליך היווצרות הון חברתי ואמידתו.

השפעות של הון חברתי על היבטים כלכליים, פוליטיים וחברתיים

הגורם העיקרי להתעניינות גוברת במושג הון חברתי קשור להשפעותיו המגוונות. בדרך-כלל מייחסים לו השפעות חיוביות משמעותיות, מתמיכה בפיתוח כלכלי ועד תרומה לתפקודה של דמוקרטיה, אך אין לשכוח שיכולות להיות לו גם השפעות שליליות, כפי שיפורט להלן. ניתן להצביע על שלושה תחומים עיקריים בהם ניכרת השפעה של הון חברתי בצורות שונות: השפעות כלכליות, השפעות פוליטיות והשפעות חברתיות.

השפעות על היבטים כלכליים

קיים ביסוס תיאורטי ואמפירי לכך שהון חברתי משפיע על צורת הכלכלה ורמת הצמיחה שלה. חלק ניכר מההתעניינות הגוברת במושג קשורה להשפעות הכלכליות החיוביות שלו והשאיפה של קובעי מדיניות להביא לצמיחה כלכלית באמצעות הון חברתי. עם זאת, נראה כי מושם דגש רב על ההשפעות החיוביות, בהקשר הכלכלי, לעומת מיעוט מחקרים אמפיריים ביחס להשפעותיו השליליות.

טיעון רווח הוא שעסקות כלכליות וחתימת חוזים אפקטיביים ויעילים יותר, כאשר הם נעשים בתוך קבוצות שיש להן הון חברתי משותף. הון חברתי מפחית את העלויות הנלוות למנגנונים עסקיים; ניתן להשיג שיתוף פעולה עסקי ללא צורך במנגנונים יקרים לביצוע משא ומתן, בקרה ואכיפה של הסכמים; הון חברתי מסייע בהעברת מידע יקר ערך ומקטין את אי הוודאות במצבי סיכון. כך למשל, לפי פוקוימה (1999), חברה בעלת דרגת אמון גבוהה בין חבריה מסוגלת לארגן את מקום העבודה על בסיס גמיש יותר, כאשר אחריות רבה מואצלת לדרגים הנמוכים יותר בארגון. בניגוד לכך, חברות שבהן דרגת האמון נמוכה, חייבות להקים חיץ ולבודד את עובדיהן באמצעות שורה של תקנות בירוקרטיות, המקטינות את היעילות הכלכלית. מחקרים רבים מסבירים את צמיחתן המהירה של כלכלות מזרח אסיה בהקשר להימצאותן של רשתות חברתיות מסורתיות, המבוססות היטב. זאת לעומת, מדינות דרום אמריקה או אפריקה, שהינן בעלות הון חברתי שונה ומכאן גם התפתחותן הכלכלית שונה מזו של מדינות מזרח אסיה (Putnam, 1993a; Fukuyama, 1999).

Knack & Keefer (1997) מחזקים טיעונים אלו ומראים במחקרם, כי רמות גבוהות של אמון בין הממשל והציבור הכללי עשויות לשפר את יעילות הממשלה ולהביא לגידול בהיקף ההשקעות בממשל. מחקרם בוחן את הקשר בין הון חברתי לביצועים כלכליים, תוך שימוש באינדקס טורים של אמון ונורמות אזרחיות, כפי שנמדדו ב-29 מדינות באמצעות הסקר – WVS – World Values Survey. טענתם המרכזית הינה שאמון ונורמות של אזרחות טובה יכולים להשפיע על הפעילות הכלכלית, הן בהשפעות ישירות והן בהשפעות עקיפות. ההשפעות הישירות מתבטאות בעלויות נמוכות בהקשר של חתימת חוזים, וגם בפחות צורך במוסדות פורמאליים, שיבטיחו את קיום ההסכמים הנחתמים.

השפעות עקיפות עוברות דרך אפיקים פוליטיים ומשפיעות על התפוקות הכלכליות. הן יכולות לשפר את ביצועי הממשל ואת איכות המדיניות הכלכלית, באמצעות השפעה על רמת המעורבות הפוליטית של אזרחים ועל אופייה.

חלק מן החוקרים, מצאו גם השפעות שליליות של הון חברתי על היבטים כלכליים. Leenders & Gabbay (1999) טוענים, כי קשרים חזקים וארוכי טווח עם לקוחות קבועים יכולים להקשות על החברה, על-ידי מונופולזיציה של נתח נכבד מהמשאבים, המונעת מהחברה ליצור יחסים חדשים עם לקוחות פוטנציאליים. Hansen (1998, אצל: תלמוד ובראט, 2003) מצא כי בתהליך של קבלת החלטות, קשרים חזקים פוגעים ביכולתה של קבוצת המנהלים להגיע לפתרון יצירתי ומהיר. Gargiuls & Benassi (1999, אצל: תלמוד ובראט, 2003) מצאו כי קשרים חזקים בין מנהלים מונעים את גמישותם.

השפעות על היבטים פוליטיים

השפעותיו של הון חברתי על היבטים פוליטיים נחלקות לשתי קבוצות: (א) השפעות על תפקודן של החברה האזרחית ושל החברה הדמוקרטית; (ב) השפעות על איכות הממשל ותוצאות פעולתו. בקבוצת ההשפעות הראשונה ניתן לכלול את גישתו של Fukuyama (1999, 2001), הגורס כי מלאי של הון חברתי הינו תנאי ליצירת חברה אזרחית, המהווה בסיס לדמוקרטיה ליברלית מודרנית. בהיעדר חברה אזרחית, המדינה עצמה פועלת לארגון אזרחיה, שאינם מסוגלים להתארגן באופן עצמאי.

בקבוצת ההשפעות השנייה, ניתן לכלול את מחקרו של Putnam (1993b) אשר הראה, כיצד מחוזות ממשל באיטליה, עם רמות גבוהות של אמון ומחויבות אזרחית, נוטים להיות בעלי ממשל איכותי יותר, בהקשר של יישום מדיניות ויעילות כלכלית, תוצאה שחזרה על עצמה בגרמניה (Cusack, 1999), בהונגריה (Schafft & Brown, 2000) וברוסיה (Petro, 2001). ההסבר לטענה זו טמון במספר מרכיבים עיקריים: (א) הון חברתי מקדם מוסריות גבוהה יותר בקרב האזרחים וכתוצאה מכך, קל יותר ליישם מדיניות; (ב) הון חברתי גורם לתושבים לנהוג כ"צרכנים חכמים" של פוליטיקה ולהפעיל שיקל דעת ביקורתית; (ג) הון חברתי מקדם התנהגות של שיתוף פעולה בקרב העוסקים בפוליטיקה (Aldridge et. Al., 2002). חיזוק לכך מתקבל גם ממחקרם של Knack & Keefer (1997), לפיו רמות גבוהות של אמון עשויות לשפר את יעילות הממשלה, הן בהיבט של יישום מדיניות והן בהיבט של פיתוח כלכלי.

מחקרם של Hedge & Johnson (2000) בוחן כיצד היקף המאגר של הון חברתי במדינה ו/או בקהילה משפיע על בחירה ועיצוב של מדיניות ציבורית בתחום הרווחה וגם על מידת הצלחתה ויעילותה של אותה מדיניות נבחרת. ממצאי המחקר הצביעו על כך, שמדינות בהן רמת ההון החברתי גבוהה יותר אימצו מדיניות רווחה, המשלבת תמריצים חיוביים ופחות הישענות על סנקציות ועל תקנות זכאות נוקשות. כמו כן, נמצא כי מדינות בעלות מאגר גדול יותר של הון חברתי נהנות מירידות גדולות יותר במספר נתמכי הרווחה שלהם.

השפעות על היבטים חברתיים

מנקודת מבט סוציולוגית, הון חברתי נתפס בדרך-כלל כבעל השפעות חיוביות ומגוונות ברמת המיקרו, המזו והמקרו, תוך שימת דגש על שתי הרמות הראשונות (Aldridge et. Al., 2002; Portes, 1998). Briggs (1997) מתייחס להשפעותיו של הון חברתי ברמת המיקרו ומציין שני כיווני השפעה עיקריים: הון חברתי, המסייע להסתדר ביום יום ("to get by"), החל מפנצ'ר בגלגל ועד להתמודדות עם מצב של גירושים במשפחה; הון חברתי אשר מאפשר לשנות ו/או לשפר את נסיבות החיים או לחילופין את היצע ההזדמנויות אשר עומדות בפנינו ("to get ahead"), למשל כאשר מבקשים מחבר לומר "מילה טובה" עלינו במקום עבודה מסוים, כדי להתקבל לעבודה או כדי להתקדם מבחינה מקצועית. Briggs (2004) מדגיש את חשיבותו של הון חברתי מגשר בעיקר עבור קבוצות חלשות, המנסות לצאת ממעגל העוני. קבוצות אלו עשויות להתאפיין בהון חברתי מחבר גבוה אשר משמש כתמיכה בחיי היום יום ("to get by"), אך אותם שכנים ו/או קרובים שגם הם מצויים במעגל העוני, יכולים לעזור רק באופן חלקי להיחלץ מן המצוקה. על מנת שיווצרו הזדמנויות חדשות (to get ahead), יש לפתח ולקדם הון חברתי מגשר, המספק מנוף חברתי חשוב לאותן קבוצות חלשות.

ברמת המזו, טוען פוויץ (2007) כי מצב הקהילה ברגע נתון הוא במידה לא מבוטלת תוצר של ההון החברתי הקיים בה. עם זאת, יש לזכור שמצב הקהילה תלוי גם, ולעיתים בעיקר, בגורמים (קרי: משאבים) אחרים העומדים לרשותה, חלקם פנימיים וחלקם חיצוניים, שההון החברתי משמש מאיץ להפעלתם ומכפיל את יעילותם. אף כי הון חברתי משלים משאבים אחרים ולא אמור להחליפם, כאשר מערכות אחרות אינן פועלות, ההון החברתי של הקהילה יכול לעזור לחבריה לשרוד במצבים קשים. התוצאה של הפעולה המשותפת והתנהגות אזרחית נאותה מתבטאת במצב הקהילה: רמת הפיתוח, רמת הסולידריות בין חבריה וכד'.

מתוך מיגוון ההשפעות האפשריות אשר מיוחסות להון חברתי, ניתן למצוא השפעות רבות של הון חברתי ביחס לתחומי חיים שונים, ביניהם: חינוך, פשע ובריאות.

מחקרים מצביעים על תרומתו של הון חברתי למניעת פשע, באמצעות תמיכה בערכים ונורמות המתנגדות להתנהגות עבריינית (Putnam, 2000; Saegert et. al., 2002). מחקרם של Sampaon et. Al. (1997) הראו כי היכרות בין שכנים והנכונות להתערב למען שכן בעת אירוע של פשע, הובילו לרמות נמוכות של פשע בשכונה. Whiteley (2000) מחזק זאת וטוען, כי בחברה בעלת אמון הדדי גבוה, הנטייה להשתמש ממילוי חובות נמוכה, וכנגזרת מכך רמת הפשע וההונאה בקהילה פוחתת.

בתחום הבריאות מושם דגש רב על רמת המיקרו, והממצא המרכזי שמוביל להתעניינות הגוברת בקשרים שבין בריאות והון חברתי הראה כי הון חברתי יכול לגרום לבריאות משופרת, באמצעות תמיכה ועזרה ממשית של בני משפחה וחברים קרובים (Lomas, 1998). Berkman & Glass (2000) מביאים עדות אמפירית לכך, שאנשים מבודדים מבחינה חברתית הינם בעלי סיכון גבוה יותר למות מסיבות שונות, וזאת בשל היעדר תמיכה של משפחה וחברים. Aldridge et. Al. (2002) ממחישים את השפעת ההון החברתי בתחום הבריאות ברמת המזו, באמצעות הצגת חקר אירוע של הקהילה האיטלקית בפנסילבניה. חקר אירוע זה מציג בשלב ראשון קהילה בעלת שיעורי תמותה מהתקפי לב מאוד נמוכים, וזאת למרות הדיאטה הלא מאוזנת שאפיינה את תושביה. לעומת זאת, בשנות ה-70,

עם התרופפות חיי הקהילה, שיעורי התמותה שנגרמו כתוצאה מהתקפי לב עלו והשתוו לממוצע הארצי.

בתחום החינוך, התפיסה הנפוצה היא כי הון חברתי עשוי לקדם הישגים חינוכיים. ברמת המיקרו, הדגש הוא על הון חברתי ברמת המשפחה והקשר בין הורים וילדים, התורם להישגיהם בבית הספר. ברמת המזו והמקרו הדגש הוא על סוגי בתי הספר, והקשרים בין מורים, תלמידים והורים (Coleman, 1988; Portes, 1998). Coleman (1988) מתייחס להשפעות של הון חברתי בתחום החינוך, הן ברמת המיקרו והן ברמת המזו. ברמת המיקרו, הון חברתי במשפחה, אשר מתייחס לקשרים שבין הילדים וההורים, מאפשר לילד גישה להון האנושי של המבוגרים. ברמת המזו, ערך Coleman (1988) מחקר אורך, בין השנים 1980-1982, על תלמידי תיכון בבתי ספר בארה"ב, והדגים את ההשפעה של יחסי אמון בין מורים ותלמידים וציפיות עקביות מהתלמידים על הישגים בלימודים בקרב הקהילה הקתולית. ממצאי המחקר הצביעו על הישגים גבוהים יותר של תלמידים בבתי ספר של הקהילה הקתולית לעומת תלמידים מבתי ספר ציבוריים.

Portes (1998) מבחין בשלוש השפעות עיקריות של הון חברתי, בהקשר של משפחה וחינוך. האחת, הון חברתי כמקור לשליטה חברתית ברמת הקהילה – הון חברתי שנוצר על-ידי רשתות קהילתיות הדוקות יעיל עבור הורים, מורים ורשויות החוק, אשר מעוניינים לשמור על משמעת והיענות מצד אלו הכפופים לאחריותם. השנייה – הון חברתי כמקור לתמיכה חברתית, הן ברמת הפרט והן ברמת הקהילה – הכוונה היא להון חברתי במשפחה, הן הורים וילדים, אשר מהווה בסיס חשוב לתמיכה חברתית, הן בתוך המשפחה והן מחוצה לה. לדוגמה, McLanahan & Sandefur (1994) אצל: Portes, (1998) מצאו כי רמת ההון החברתי בקרב ילדים במשפחות חד-הוריות נמוכה יותר מאשר אצל ילדים במשפחות עם זוג הורים. ממצא זה בצירוף גורמים נוספים שנבדקו באותו מחקר נחשבו כגורמים להישגים נמוכים יותר בלימודים.

יחד עם התועלות החברתיות הבולטות, המחקרים מדגישים שבנסיבות מסוימות, הון חברתי גורם לתופעות שליליות ביניהן: קבוצות מאפיינה המצטיינות בהון חברתי רב וגורמות לפשיעה רבה וחמורה; הון חברתי רב בתוך מעמדות חברתיים-כלכליים עשוי לגרום לניעות חברתית מוגבלת ולהגדלת אי השוויון הכלכלי; הון חברתי עלול ליצור פגיעה בסולידריות החברתית; רמות גבוהות במיוחד של הון חברתי מחבר עלולות לעיתים לפגוע בחופש הפרט ועוד (Portes, ; Putnam, 2000). Aldridge et al. (1998); Putnam (2007) מצגי עדות אמפירית ראשונה לאמירה משמעותית בהקשר הגירה, של הטרוגניות אתנית והון חברתי מחבר ומגשר. לטענתו, בטווח הקצר הטרוגניות אתנית מפחיתה סולידריות חברתית והיווצרות של הון חברתי, הן מחבר והן מגשר. ע"פ הממצאים המוצגים נראה כי בשכונות מעורבות (מבחינה אתנית) יש נטייה של התושבים להסתגרות עם עצמם אשר באה לידי ביטוי ברמות נמוכות של אמון (אפילו אחד בשני, בקבוצות ההומוגניות) ושיתופי פעולה קהילתיים הינם נדירים. עם זאת, נראה כי בטווח הארוך המגמה של אותם מהגרים הינה ליצור קשרים חדשים, צורות חדשות של סולידריות חברתית ובניית זהות כללית. נראה כי טיעון זה מחייב ביסוס אמפירי נוסף, בקרב קבוצות מהגרים שונות ובהקשרים מקומיים ומדיניים שונים.

קשרים בין הון חברתי ותכנון עירוני

"אמון ברחוב העירוני נוצר במשך הזמן מתוך מגעים קטנים ורבים המתקיימים במדרכה הציבורית. הוא צומח מכך שאנשים עוצרים בבר לשתות כוס בירה, מבקשים עצה מהחנווני בחנות המכולת ומשיאים עצה לבעל דוכן העיתונים, מחליפים דעות עם לקוחות אחרים במאפייה ומהנהנים לשלום לשני הבחורים ששותים משקה תוסס על מדרגות הכניסה, מביטים בנערות בשעה שהם ממתנינים להיקרא הביתה לארוחת ערב, נוזפים בילדים, שומעים על משרה פנויה מפי המוכר בחנות לכלי עבודה ולווים דולר מהרוקח, מתפעלים מתינוקות שזה עתה נולדו ומביעים השתתפות בצער על המעיל שדהה. המנהגים משתנים ממקום למקום: בשכונות מסוימות אנשים מחליפים דעות על הכלבים; באחרות על בעלי הבתים.

למראית עין רוב המגעים חסרי ערך במהותם, אבל לא כן בסך הכל. סך כל המגע הציבורי המזדמן ברמה המקומית – רובו אקראי, רובו קשור לסידורים ועל כולו חולש האדם הנוגע בדבר – בונה את תחושת הזהות הציבורית ויוצר רשת של כבוד ציבורי ואמון, ועם חלוף הזמן נעשה למשאב של צורך אישי או שכונתי"

(מתוך ספרה של ג'יין גייקובס, 1961 "מותן וחייהן של ערים אמריקאיות גדולות", שתורגם לעברית ע"י מרים טליתמן, 2008, עמ' 84).

בראשית שנות ה-60, Jane Jacobs (1961) השתמשה באופן מרומז במושג "הון חברתי" וראתה בו משתנה מתווך בין עיצוב פיסי לבין התנהגות חברתית מונעת פגיעה. Jacobs חשבה על הון חברתי כתוצר "ספונטאני" של קהילות מגורים. Jacobs תמכה בגישה של עיצוב קומפקטי על מנת ליצור הזדמנויות לאינטראקציות חברתיות. היא קישרה אינטראקציות אלו למרכיב האמון, כמרכיב חיוני בחיי העיר. בקטע שצוטט לעיל, המושג הון חברתי אינו מוזכר מפורשות, אך אם נקרא היטב בין השורות המצוטטות, הרי שכל מה שמתואר מתחבר ומתקשר להון חברתי.

בעזרת סקירה של פרסומים בתחום התכנון, המתייחסת למושג הון חברתי, נבקש להשיב כאן לשתי שאלות: (א) מדוע חשוב למתכננים להכיר את המושג הון חברתי בהקשרים שכונתיים / עירוניים / ארציים? (ב) בהנחה שהון חברתי עשוי לשרת מטרות של תכנון, נשאל: מה יכולים לעשות מתכננים על מנת להרבות הון חברתי?

מדוע חשוב למתכננים להכיר את המושג הון חברתי?

חוקרים מצאו, כי הון חברתי קשור בהיבטים תכנוניים ברמות תכנון אחדות, ומכאן החשיבות בהכרת המושג ובהטמעתו כחלק מתהליכי התכנון. על בסיס סקירת מחקרים, יצרנו סיווג מוצע להקשרים התכנוניים בהם נמצאה חשיבות ו/או השפעה של הון חברתי. סיווג זה כולל ארבעה תחומים עיקריים:

- הון חברתי כאינדיקטור לאפיון שכונות, לקראת תכנון;

- הון חברתי כבסיס לקידום תכניות פיתוח עירוני והתחדשות עירונית;
- הון חברתי כמרכיב מרכזי בפרקטיקות התכנון הקהילתי;
- הון חברתי כמרכיב המסייע לשמור על יציבותן של שכונות לאורך זמן.

הון חברתי כאינדיקטור לאפיון שכונות, לקראת תכנון

Butler & Robson (2001) בחנו תהליכי ג'נטריפיקציה בשלושה אזורים שונים בדרום לונדון, בניסיון לבסס את הטענה כי תהליך הג'נטריפיקציה איננו אחיד והומוגני. החוקרים מסבירים את השונות בתהליך הג'נטריפיקציה באמצעות ניתוח רמות ההון החברתי, ההון התרבותי וההון הכלכלי, בכל אחד מהאזורים שנבדקו. על-פי ממצאי המחקר, בכל אחד מהאזורים התקיים תהליך שונה של ג'נטריפיקציה, שניתן לאפיין אותו באמצעות מערך יחסים שונה בין שלושת סוגי ההון.

Schnur (2005) בודק במחקרו כיצד רמות שונות של הון חברתי, בשכונות שונות בברלין, משמשות כאינדיקטור מוקדם לסיכויי הצלחתה של מדיניות לשיקום השכונה. טענתו המרכזית הינה, שמדיניות לשיקום שכונה צריכה לבחון את רמת ההון החברתי בשכונה, כשלב מקדים לגיבוש המדיניות. המחקר עסק בארבע שכונות, הנבדלות זו מזו בהרכב החברתי ובמעמדן הכלכלי, ושילב שיטות איכותניות וכמותיות על מנת לאמוד את רמת ההון החברתי בהן. המשתנים שנבדקו: אמון, רשתות חברתיות (אינטנסיביות היחסים החברתיים ברמה המקומית), נורמות חברתיות (הדדיות וסנקציות כנגד מי שמפר את הנורמות המקובלות), משאבים ארגוניים ופעילות התנדבותית. בעזרת המשתנים הללו נבנה אינדקס "הון חברתי מקומי" שנבדק בכל אחת מהשכונות. ממצאי המחקר חיזקו את הטענה שמצב התחלתי קשה של שכונה, הכולל רמות נמוכות של הון חברתי, מקשה על היכולת להתגבר על המצב המדורדר בשכונה, באמצעות תכנית מדיניות כזו או אחרת. מחקר זה מדגים תהליך שבו ניתוח רמות ההון החברתי מהווה כלי לניתוח, המאפשר קבלת החלטות ביחס לתכניות החברתיות-תכנוניות שמייעדים לשכונה. מסקנתו המרכזית של Schnur הינה, שלגישת ההון החברתי תרומה אנליטית חשובה בהצגת איכויות חברתיות-מרחביות, כבסיס לקבלת החלטות לגבי מדיניות שיקום שכונות.

הון חברתי כבסיס לקידום תכניות פיתוח עירוני, התחדשות עירונית ויוזמות סביבתיות

Hibbitt et. al. (2001) טוענים, כי הון חברתי הינו מרכיב מרכזי בתהליך קידומן של יוזמות מקומיות להתחדשות עירונית. המחקר בחן את תפקידו של הון חברתי במסגרת יוזמה מקומית להתחדשות עירונית ב - Merseyside, שבצפון מערב אנגליה. נמצא, כי תפקידו המרכזי של הון חברתי בתהליך התחדשות עירונית הוא במעבר מיחסי אי אמון ליחסי אמון בין המשתתפים בתהליך התכנון. הגישה של שותפויות, כבסיס לבניית הון חברתי, נמצאה יעילה במיוחד עבור בניית יחסי אמון בין תושבים מקומיים לקובעי מדיניות.

באופן דומה, אך עם דגשים שונים, Purdue (2001) בוחן הון חברתי, הכולל יחסי אמון בין הקהילה למנהיגיה, כגורם התורם ליעילותן של שותפויות עבור התחדשות שכונתית. אחת המסקנות המרכזיות במחקר היא שרמת ההון החברתי אשר מצטברת בשכונה משפיעה על דרך המנהיגות ורציפותה, בעת

פיתוח השותפות. המחקר מבחין בין שני סוגים של הון חברתי, שמנהיגים קהילתיים מחויבים לקיים: (1) הון חברתי קהילתי (communal social capital) – מתייחס ליחסים של מנהיגים קהילתיים עם תושבים מקומיים; (2) הון חברתי שתפני (collaborative social capital) – מתייחס ליחסים של מנהיגים קהילתיים עם שותפים אחרים (עירייה, יזמי שוק פרטי) השותפים לתהליכי התחדשות עירונית.

בשונה משני המחקרים שהוצגו לעיל, מחקרם של Carpenter et. Al. (2004) מדגיש את בחינת הקשר בין רמת ההון החברתי לבין היכולת לקדם יוזמה מקומית מתוך הקהילה עצמה, ולא בהקשר של שותפות עם גורמים חיצוניים לקהילה. המחקר מתמקד בבחינת הקשר בין הימצאות של הון חברתי בקהילה לבין יכולת הקהילה לקדם יוזמות לשמירה על איכות הסביבה בעלי יתרונות ותועלות לקהילה, כגון: אספקת מים משותפת. הון חברתי מוגדר במחקר על-ידי המדדים הבאים: תפקוד יעיל של רשתות חברתיות, רמת האמון, הדדיות ושיתוף פעולה בתוך הקהילה ומחוצה לה. המחקר נעשה בשתי ערים: בנגקוק וסייגון. בשתי הערים נמצאו רמות גבוהות של אמון ושיתוף פעולה, שהובילו ליוזמות של פרויקטים בהקשרים סביבתיים. ההבדלים בין שתי הערים נקשרו למרכיב המיגדר: בסייגון נמצא כי הנשים הינן בעלות רמות גבוהות יותר של אמון לעומת גברים, בעוד שבנגקוק רמות האמון בקרב נשים נמוכות יותר בהשוואה לגברים ונטייתן לשתף פעולה גם היא נמצאה נמוכה יותר, בהשוואה לזו של הגברים.

הון חברתי כמרכיב מרכזי בפרקטיקה של תכנון להיחלצות מעוני

חוקרים שונים ניסו לבחון ולאפיין את הקשרים בין הון חברתי ותכנון קהילתי (Rohe, 2004; Briggs, 2004; Vidal, 2004). תכנון ופיתוח קהילתי מתייחסים לתהליך בניית נכסים, אשר משפרים את איכות החיים של התושבים. הנכסים יכולים להיות בצורות שונות: פיסי, אנושי, פיננסי פוליטי ועוד. בהקשר של הון חברתי ההתייחסות היא אל פיתוח נכסים חברתיים, היוצרים תועלות מגוונות לאורך זמן. Vidal (2004) מדגישה את חשיבותו של הון חברתי מגשר בהקשר לתכנון קהילתי, המאפשר בניית קשרים חדשים בין קבוצות חלשות לבין קבוצות אחרות בעלות משאבים רבים יותר, ובכך יוצר פוטנציאל להגדלת מעגל ההזדמנויות עבור אותן קבוצות חלשות. טענתה המרכזית הינה שיש לאמץ תהליכים לבניית הון חברתי כחלק מהפרקטיקה של תכנון קהילתי.

Light (2004) מעלה טיעון בסיסי וחשוב למתכננים המבקשים לעבוד עם קהילות של עניים ומעוטי משאבים אחרים. הוא אומר, כי בניגוד להון פיסי ולהון אנושי שאינם נגישים ו/או זמינים לאנשים מעוטי משאבים, הרי שהון חברתי זמין ונגיש גם לקבוצות אלו. לפחות בפוטנציה, זהו יתרון יחסי בודד של קבוצות מעוטות אמצעים. על כן, יש להעמיק את ההבנה שהון חברתי הינו משאב חשוב ביותר עבור כלל האנשים, אך בפרט עבור אלו שהינם מעוטי משאבים ויכולים באמצעות השימוש בהון החברתי לשפר את תנאי חייהם ולהגדיל את נגישותם לסוגי הון אחרים.

Briggs (2004) שותף לעמדתו של לייט ומדגיש את חשיבותו של הון חברתי מגשר כאותו משאב שעשוי לספק מנוף חברתי לאנשים מעוטי משאבים. הוא מבסס טענה זו באמצעות מחקר ב-South Bronx – בשנים 1992-1999. Briggs בחן את השפעתם של שישה ארגונים לפיתוח קהילתי (CDC's) בשש

שכונות שונות, אשר קידמו תהליכי תכנון בשיתוף פעולה עם תושבים מקומיים, סוחרים ובעלי עניין נוספים. תהליכי התכנון אפשרו ליצור תחושות של אמון בין כלל השחקנים ולקדם שיתופי פעולה שהובילו לקשרים חברתיים פורמאליים ולא פורמאליים. אותם קשרים של הון חברתי היוו ערוצים למרחב הזדמנויות גדול יותר עבור תושבי השכונות.

הון חברתי כמרכיב המסייע לשמור על יציבותן של שכונות לאורך זמן

מחקרם של Temkin & Rohe (1998), בוחן את השפעתו של הון חברתי על יציבותן של שכונות אורבניות לאורך זמן בפייטסבורג, בין השנים 1980-1990. לצורך כך נבנה מודל אשר בחן שני מרכיבים עיקריים של הון חברתי: האחד - קשרים חברתיים והזדמנויות לפעילויות חברתיות בסביבת המגורים הנחקרת. כמו כן, נבדקה בהקשר זה תחושת השייכות לשכונה; השני - תשתית מוסדית – מרכיב המתייחס לקיומם/היעדרם של ארגונים שכונתיים והיכולת הממשית של ארגונים אלו לפעול למען תושבי השכונה. את המשתנה של יציבות שכונתית מדדו באמצעות ערך הנכסים השכונתיים, ביחס לעיר כולה. ממצאי המחקר הראו כי הון חברתי הינו בעל תפקיד חשוב בדינאמיקה השכונתית. תפקיד זה בא לידי ביטוי בכך ששכונות בעלות רמות גבוהות יותר של הון חברתי נמצאו כבעלות סבירות גבוהה יותר להישאר יציבות לאורך זמן.

מחקר נוסף שבדק השפעה של הון חברתי על יציבות שכונתית הוא מחקרו של Dawkins (2006), אשר בדק את השפעתם של יחסים חברתיים בתוך השכונה על המוביליות של משפחות עם ילדים בין שכונות שונות. המשאבים שמסופקים באמצעות רשתות חברתיות מוגדרים כ"הון מקומי – ספציפי" (Location Specific Capital), משאב שקשור ישירות למקום המגורים וקשה ל"שכפל" אותו כאשר מבצעים מעבר מגורים. השערת המחקר המרכזית הינה שהזמן הדרוש ליצירת קשרים חברתיים חדשים, בעקבות מעבר מגורים, הוא הכוח שעשוי לקשור אנשים לשכונותיהם ולהפחית מוביליות בין שכונות. מצאי המחקר מצביעים על כך שקשרים חברתיים מקומיים מספקים משאבים מעבר לעזרה מיידית ותמיכה רגשית. כמו כן, נמצא כי קשרי חברויות בין ילדים באופן מובהק מרתיעים ממוביליות, בעוד שאצל מבוגרים קיימת מגמה דומה אך היא איננה מובהקת סטטיסטית.

אלו הן רק חלק מהשפעותיו הפוטנציאליות של הון חברתי בהקשר התכנוני. סביר להניח שככל שיתרחב ויעמיק המחקר בנושא הון חברתי ותכנון עירוני, נוכל לאתר קשרים והשפעות נוספות. סקירה קצרה זו מאפשרת לנו לבסס את הטענה כי המושג הון חברתי הינו בעל חשיבות תיאורטית ויישומית עבור מתכנני ערים.

מה יכולים לעשות מתכננים על מנת להרבות הון חברתי?

בצד ריבוי מחקרים על חשיבותו של הון חברתי לפיתוח אורבני, בעיקר בשכונות של מעוטי משאבים, מעטים המחקרים שעוסקים בתרומתו האפשרית של תכנון עירוני לפיתוחו ולחיזוקו של הון חברתי. בחלק זה של המאמר ריכזנו מספר מחקרים, המצביעים על משתנים שמתכננים יכולים להשפיע עליהם ועל-ידי כך להגדיל ו/או להפחית את רמת ההון החברתי.

עיצוב ארכיטקטוני כמקדם הון חברתי

Bothwell et. al. (1998) חושפים את הקשר ש – Jacobs הצביעה עליו בצורה מפורשת יותר, הקשר בין העיצוב הפיסי של הסביבה האורבנית לבין יצירת הזדמנויות לאינטראקציות חברתיות ולקידומו של הון חברתי. מחקרם מציג חקר אירוע של עיצוב מחדש עבור פרויקט דיור ציבורי ב – Diggs Town – Norfolk. המחקר ממחיש את הקשר בין תיאוריות של עיצוב פיסי, המתוארות בספרות של אקולוגיה חברתית, לבין המושג הון חברתי. לפי הגישה של אקולוגיה חברתית, עיצוב פיסי הינו משתנה בלתי תלוי המשפיע על המבנה החברתי. ממצאי המחקר מצביעים על עקרונות עיצוב מרכזיים, המאפשרים יצירת תנאים מתאימים לקידום הון חברתי, ביניהם: הבחנה בין טריטוריה פרטית לציבורית באמצעות מבנה של חלקות, גושים ורחובות; אימוץ סגנון ארכיטקטוני המתבסס על מסורת אזורית ומקומית, בכדי לאפשר השתלבות של תושבי השכונה בכלל האזור; שיקום ושיחזור של מרחבים ציבוריים. מסקנתם המרכזית הינה כי אינטראקציה חברתית, אשר נתמכת על-ידי עיצוב על-פי עקרונות הניו אורבניזם, מקדמת יצירת הון חברתי. שיטת עיצוב זו זוכה במאמר לכינוי "ארכיטקטורה של מעורבות" (Architecture of engagement), שעיקרה בניית המרחב מתוך כוונה להשיג אינטראקציה חברתית.

עירוב חברתי במגורים כמקדם הון חברתי מגשר

Briggs (1998) בדק את ההשפעות של תכנית לעידוד מוביליות בדיור (Moving to Opportunity) על ההון החברתי של התושבים שעברו דירה. התכנית עודדה משקי בית עניים ממוצא אפריקני או לטיני לעבור להתגורר בשכונות שיש בן רוב של משקי בית מבוססים. המחקר נערך בניו יורק. בריגס הבחין בין שני מימדי מפתח במושג הון חברתי: הון מחבר שמספר תמיכה חברתית – משאבים חברתיים שעוזרים לנו להסתדר ביום יום (social support) והון מגשר שיוצר מינוף חברתי – משאבים שמסייעים לנו להשיג משהו בעל ערך, נדיר, על מנת להרחיב את מרחב ההזדמנויות שלנו (social leverage). הצעירים שנחקרו העידו כי מרכיב התמיכה החברתית שסיפקו להם הקשרים החברתיים עם בני שכונתם הקודמת המשיך להתקיים גם לאחר המעבר. במקביל התגלו סימנים ראשוניים לקשר חברתי משמעותי עם משפחות לבנות ממעמד הביניים בשכונת המגורים החדשה. ממצאים אלה מדגימים את חשיבותה של קרבה פיזית במגורים, היוצרת הזדמנויות לקשרים חברתיים העשויים להיות בסיס למינוף חברתי, או במילים אחרות עשויים לאפשר יצירתו של הון חברתי מגשר.

במחקר מאוחר יותר של Briggs (2003) הוא מנסה להמשיך ולבסס אמפירית את הטענה כי סגרגציה במגורים עלולה לעכב היווצרות הון חברתי מגשר, היינו: עלולה לפגוע באפשרות ליצור קשרים חברתיים עם אנשים מקבוצות שונות, קשרים שהאדם יכול להשתמש בהם עבור מוביליות חברתית וכלכלית. ייחודיות מחקר זה בכך שאינו מתמקד בעיר אחת או באזור מסוים, אלא הוא מתפרס על פני אזורים שונים וכולל 29 קהילות במספר ערים ברחבי ארצות הברית, שה"כ 23,028 מרואיינים. הנחת המחקר, שמבוססת על מחקרים קודמים של Gans (1967), של Greenbaum & Greenbaum (1985) ושל Wellman (1996), הינה שסגרגציות מגורים על בסיס של הבדלי גזע מעודדת היווצרות של הון חברתי מחבר (Bonding Social Capital) יותר מאשר היווצרות של הון חברתי מגשר (Bridging Social Capital). ממצאי המחקר הצביעו על כך שלהטרוגניות גזעית של השכונה המיידית וגם של האזור המטרופוליטני יש קשר חיובי לכך שהמרוויין יעיד על חברויות בין-גזעיות. אולם כאשר

מבודדים משתנים של השכלה ומעורבות חברתית, התועלת ברמה של קשרים חברתיים מגשרים בשכונות מעורבות אינה גבוהה במיוחד.

בישראל בוצעו רק מעט מחקרים אמפיריים שבחנו קשרים בין סוגים שונים של הון חברתי לבין דיור מעורב. בעיר אור יהודה הושג עירוב חברתי במגורים באמצעות בניית שכונה גדולה חדשה לבני המעמד הבינוני בליבה של עיירה קטנה שרוב תושביה היו מעוטי משאבים, כאשר שירותים מסחריים ושירותים חברתיים חשובים כמו בתי ספר (מעל לגיל ביי"ס יסודי), מרכז קהילתי, ספרייה ובריכה מסופקים יחד לתושבים הוותיקים והחדשים (זיפליגר 2005). במחקר נמצאו הון חברתי מחבר הן בין התושבים הוותיקים לבין עצמם והן בין התושבים החדשים לבין עצמם. אולם, בניגוד למה שנטען בעבר, ההון המחבר לא הפריע להיווצרותו של הון מגשר, של מפגשים וחברויות בין הוותיקים לחדשים, על רקע צריכה משותפת של שירותים ופעילויות פוליטיות משותפות במסגרות מקומיות.

התארגנות ציבורית ושיתוף ציבור בתכנון כמקדמים היווצרות של הון חברתי

Rohe (2004) ממחיש במחקרו תהליך תכנוני אשר הביא להיווצרותו של הון חברתי מגשר בעיר Durham שבצפון קרוליינה. בשכונה התרחש תהליך של התארגנות תושבים שמטרתו היתה להתנגד לסלילת כביש בסמוך לשכונה. מראיונות עם תושבים שהיו מעורבים בתהליך עולה, כי בעקבות ההתארגנות נוצרו קשרים בין הקהילה המקומית לבין קהילות חיצוניות על מנת לקדם יחד את ההתנגדות לסלילת הכביש. ממצאי המחקר מצביעים על רמות אמון גבוהות יותר בין הקהילות השונות, בעקבות האינטראקציות שנוצרו ביניהן. עם זאת Rohe מציין שלא ניתן להסיק באופן מכליל, שכל התארגנות משותפת תביא לרמות אמון גבוהות יותר, ועל כן יש לבחון כל מקרה לגופו.

Gress (2004) בחנה את השפעתה של תכנית בקליפורניה (COPC – Community Outreach Partnership Centers), שמטרתה הייתה לקדם בניית שותפות בין האוניברסיטה המקומית לאנשי הקהילה המקומית שב Warwick Square. השותפות הייתה אמורה לקדם פיתוח קהילתי, אשר יבוא לידי ביטוי בהקמת מוסדות קהילתיים והגדלת הנגישות של התושבים למשאבים חיצוניים לקהילה. המחקר בדק את השפעתה של השותפות על בניית קשרים מחברים, הנוצרים בתוך הקהילה בין התושבים המקומיים, ועל בניית קשרים מגשרים בין חברי הקהילה לבין נציגי התכנית (ה – COPC) והארגונים הנלווים אליה. אחת ממסקנות המחקר המרכזיות הינה שקשה מאוד לבנות הון חברתי מגשר, כאשר ישנה הבחנה ברורה במעמד ובכוח של השחקנים המעורבים, במקרה זה – תושבי Warwick Square נטולי הכוח לעומת אנשי אוניברסיטת קליפורניה בעלי המעמד והכוח. עם זאת, נמצא שתקשורת ישירה ושיתופי פעולה שנוצרו בעקבות שותפות זו הגדילו את הפוטנציאל לתועלת הדדית בין השחקנים המעורבים בשותפות. מסקנה חשובה נוספת הינה שאותם קשרים מחברים שנוצרו בין חברי הקהילה המקומית היוו בסיס חשוב לניסיון ליצור הון חברתי מגשר עם האוניברסיטה המקומית. גם אם רמת ההון החברתי המגשר לא היתה בהתאם לציפיות, הקשרים המחברים חיזקו את הקהילה המקומית ואפשרו לה נגישות גבוהה יותר לשותפה, אוניברסיטת קליפורניה. ועל כן, המסקנה המרכזית הינה ששני סוגי ההון החברתי (מחבר ומגשר) חשובים והתפקוד של אחד תומך בתפקוד של השני.

מרכיב נוסף בהקשר של שיתוף ציבור בעל פוטנציאל משמעותי ליצירת הון חברתי הוא המרכיב של בניית שותפויות על מנת לקדם מטרות עירוניות ו/או מקומיות. בספר *Social Capital in the City* Community and Civic Life in Philadelphia מובאים מספר מאמרים, שברובם מוצגים חקרי אירוע של שותפויות שונות שקודמו על מנת להשיג מטרות קהילתיות. אחד התוצרים הנלווים של שותפויות אלו הוא הון חברתי. כך לדוגמה, במאמרה של Ferman (2006) מוצג תהליך של בניית שותפות, באמצעות תכנית חינוכית שקודמה בפילדלפיה בין האוניברסיטה (Temple University) לבין קבוצות צעירים (מקבוצות מיעוטים אתניים). מטרת השותפות הינה להכשיר צעירים לפעול למען קהילתם ולקדם מטרות קהילתיות. ניסיון נוסף מוצג במאמרה של Smallcomb (2006), שבו קודמה שותפות מקומית דומה עם האוניברסיטה, שמטרתה ליצור שיתופי פעולה בין סטודנטים לבין בתי ספר מקומיים, על מנת לבחון מהם הצרכים הקהילתיים ואלו נושאים מעוניינים התושבים לקדם. תהליך זה קידם היווצרות של הון חברתי מגשר בין תושבים לבין נציגי האוניברסיטה המקומית וסטודנטים, שאינם בהכרח תושבי המקום.

לסיכום

מימצאיהם של המחקרים שהוצגו במאמר זה מורים, כי ניתן למצוא קשרים משמעותיים בין הון חברתי לבין תכנון עירוני. בחלק ממחקרים אלה ההון החברתי שימש כמשתנה תלוי, שרמתו עשויה להיות מושפעת מפעולות של מתכננים, כמו עיצוב עירוני, עירוב חברתי בשכונות מגורים וקידומו של שיתוף ציבור. במחקרים אחרים מוצג ההון החברתי כמשתנה בלתי תלוי, שרמתו באוכלוסייה משפיעה על התקדמות לקראת מטרות שמתכננים נוהגים להציב לתכניותיהם, כמו היחלצות מעוני, התחדשות שכונות ויציבות של שכונות מגורים. לכותבות המאמר אין ספק שהמושג הון חברתי על סוגיו השונים רלוונטי לתחום התכנון ומחייב התייחסות רחבה מצד מתכננים.

חקר המושג הון חברתי בהקשר התכנוני נמצא עדיין בתחילת דרכו ויש מקום להרחבה ולהעמקה של המחקר בכמה כיוונים עיקריים. עדיין יש צורך במחקר לביסוס הגדרה, ההולמת שימושים תכנוניים של המושג הנדון, ולגיבוש כלים מתודולוגיים למדידת הון חברתי, הן ברמת הפרט והן ברמת הקהילה המצומצמת והרחבה. בנוסף, חסרה בין המחקרים התייחסות מספקת לנושאים של מיגדר, אתניות, סביבות תרבותיות שונות והיחסים של קבוצות אלו להון חברתי, בהקשרים תכנוניים מסוימים. מרבית המחקרים מתמקדים בבחינת ההון החברתי בקרב אוכלוסיות חלשות ובשכונות מצוקה; מומלץ לפתח את המחקר בהקשר להון חברתי ביחס לסוגים נוספים של שכונות ואוכלוסיות.

כמתכננים, המעוניינים לקדם שינוי על מנת ליצור השפעות חיוביות, הן בהיבטים מרחביים והן בהיבטים כלכליים-חברתיים, עלינו למצוא דרכים יצירתיות לעודד הון חברתי, כמשאב מועיל לפרט ולקהילה, ולעיתים להשתמש בו להכנת תכניות מושכלות ולקידומן. כפי שהוצג לעיל, השימוש בו יכול לבוא לידי ביטוי בשלבים המקדימים לתכנון, של ניתוח מצב קיים ואפיון האזור ו/או השכונות, תוך התייחסות לרמת ההון החברתי המאפיינת אזור מסוים, וגם בשלבים מתקדמים, כולל הערכת תכניות לאחר ביצוען, כשמרכיב ההון החברתי משמש קריטריון להערכתן בדומה לקריטריונים כלכליים, פיסיים ואחרים. שילוב המושג הון חברתי בפרקטיקת התכנון תאפשר קידום תכניות פיתוח עירוני, התחדשות עירונית ויוזמות סביבתיות, צמצום פערים חברתיים בין שכונות ואזורים שונים ועוד. אנו

רואות במושג הון חברתי משאב העשוי לשרת הן את החברה והן את עבודתם של מתכננים, אם תחזק המודעות לקיומו ולהשפעתו, ואם יקודמו המחקר העוסק בו וההתנסות בשדה בכיוון הגברתו והיעזרות בו.

מקורות

זיפלינגר, י. (2005), *קידום צדק חברתי באמצעות חידוש עירוני: עיון תיאורטי ומחקר אמפירי באור יהודה*. חיבור לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה בהנחיית נעמי כרמון, במסגרת המסלול לתכנון ערים ואזורים, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון.

מנחם, ג. ולהט, ל. (2006), "הון חברתי, משילות, דמוקרטיה ותפוקות מדיניות: ניתוח מושגי וכמה הערות על ההקשר הישראלי", *סוציולוגיה ישראלית*, 2(2), 397-424.

פוין, א. (2007), *חוסן הקהילה – הון חברתי בקיבוץ*, יד טבנקין, רמת אפעל.

פוקוימה פ. (1999), *עניין של אמון*, הוצאת אור עם.

תלמוד, א. ובראט, ו. (2003), *סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה, סוציולוגיה ישראלית*, 2(2).

Aldridge S., Halpern D. & Fitzpatrick, S. (2002), *Social Capital – A Discussion Paper*, London: Prime Minister's Strategy Unit.

Baron, J., and Hannan, M. (1994), "The Impact of Economics on Contemporary Sociology", *Journal of Economic Literature*, 32, 1111-1146.

Baron, S., Field, J., Schuller, T. (2000), *Social Capital: Critical Perspective*, Oxford: Oxford University Press.

Berkman, L.F. & Glass, T. (2000), "Social Integration, Social Networks, Social Support and Health" in: Berkman, L.F. & Kawachi, I. (Eds.), *Social Epidemiology*, OUP.

Bothwell, S.E., Gindorz, R., and Lang, R.E. (1998), "Restoring Community Through Traditional Neighborhood Design: A Case Study of Diggs Town Public Housing", *Housing Policy Debate*, 9, (1+4), 89-114.

Bourdieu, P. (1985), The Forms of Capital in: Richadson, J.G. (ed), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 241-258, New York: Greenwood.

Briggs, X.S. (1997), *Social Capital and the Cities: Advice to Change Agents*. Presented as an International Workshop on Community Building, Italy: The Rockefeller Foundation, Bellagio.

Briggs, X. S. (1998), "Brown Kids in White Suburbs: Housing Mobility and the Many Faces of Social Capital", *Housing Policy Debate*, 9 (1), 177-221.

Briggs, X. S. (2003), *Bridging Networks, Social Capital and Racial Segregation in America*, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Faculty Research Working Papers Series.

Briggs, X. S. (2004), "Social Capital: Easy Beauty or Meaningful Resource?", *Journal of the American Planning Association*, 70 (2), 151-158.

Butler, T. & Robson, G. (2001), "Social Capital, Gentrification and Neighborhood Change in London: A Comparison of Three South London Neighborhoods", *Urban Studies*, 38 (12), 2145-2162.

Carpenter, J.P., Danier, A.G. and Takahashi, L.M. (2004), "Social Capital and Trust in South – East Asian Cities", *Urban Studies*, 41 (4), 853-874.

- Coleman, S. James. (1988), "Social Capital in the creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94 (supplement), 95-120.
- Coleman, J. (1990), *Foundation of Social Theory*, Cambridge: Belknap.
- Coleman, J. (1997), "Social Capital in the Creation of Human Capital" in: Halsey, H., Lauder, H., Brown, P., and Wells, A. (eds.), *Education, Culture, Economy and Society*, Oxford: Oxford University Press, 80-95.
- Cusack, T. (1999), "Social Capital, Institutional Structures and Democratic Performance: A Comparative Study of German Local Governments", *European Journal of Political Research*, 35, 1-34.
- Dawkins C.J. (2006), "Are Social Networks The Ties that Bind Families to Neighborhoods?", *Housing Studies*, 21 (6), 867-881.
- Fernandez, M. & Nichols, L. (2002), "Bridging and Bonding Capital: Pluralist Ethnic Relations in Silicon Valley", *International Journal of Sociology and Social Policy*, 22 (9,10), 104-122.
- Flora, L.J., Sharp, J. & Flora, C. (1997), "Entrepreneurial Social Infrastructure and Locally Initiated Economic Development in the Nonmetropolitan United State", *The Sociological Quarterly*, 38 (4), 623-645.
- Ferman, B. (2006), "Leveraging Social Capital" in: Dilworth, R. (Ed.), *Social Capital in the City: Community and Civic life in Philadelphia*, Philadelphia: Temple University Press.
- Fukuyama, F., (1999), *Social Capital and Civil Society*. The Institute of Public Policy George Mason University.
- Fukuyama, F. (2002), "Social Capital and Development: The Coming Agenda", *SAIS Review*, XXII (1), 23-37.
- Granovetter, M. (1973), "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Gress, J. (2004), "Sowing the Seeds of Social Capital", *Journal of the American Planning Association*, 70 (2), 176-183.
- Hall, P. (1999), "Social Capital in Britian", *British Journal of Political Science*, 29/3, 417-461.
- Healy, T. (2003), "Social Capital: Challenges for its Measurement at International Level", *Workshop: Social Capital and Economic Development Anniversary Conference on "Sustainable Ties in the Information Society"*.
- Hibbit, K., Jones, P. and Meegan R. (2001), "Tackling Social Exclusion: The Role of Social Capital in Urban Regeneration on Merseyside – From Mistrust to Trust?", *European Planning Studies*, 9 (2), 141-161.
- Halpern, David (2005), *Social Capital*, Polity Press, Cambridge, United Kingdom

- Inkeles, A. (2000), "Measuring Social Capital and Its Consequences", *Policy Sciences*, 33, 245-268.
- Jacobs, J. (1961), *The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Town Planning*, New York: Random House.
- Knack, S. & Keefer, P. (1997), "Does Social capital have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation", *Quarterly of Economic*, 112, 1251-1288.
- Leenders, R. Th.A.J., Gabbay, S.M. (1999), *Corporate Social Capital and Liability*, Chapter 1, Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.
- Light, I. (2004), "Social Capital's Unique Accessibility", *Journal of the American Planning Association*, 70 (2), 145-151.
- Lin, N. (2001), "Building a Network Theory of Social Capital", in: Lin, N., Cook, K. and Burt, R. (eds.), *Social Capital – Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lomas, J. (1998), "Social Capital and Health: Implication for Public Health and Epidemiology", *Social Science and Medicine*, 47(9), 1181-1188.
- Newton, K., (1997), "Social Capital and Democracy", *American Behavioral Scientist*, 40 (5), 574-585.
- Ostrom, E. (1994), "Constituting Social Capital and Collective Action", *Journal of Theoretical Politics*, 6(4), 527-562
- Petro, N.N. (2001), "Creating Social Capital in Russia: the Novgorod Model", *World Development*, 29, 229-245
- Portes, A., (1998), "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology", *Annual Review of sociology*, 24, 1-24.
- Portney, K.E. & Berry J.M. (1997), "Mobilizing Minority Communities: Social Capital and Participation in Urban Neighborhoods", *American Behavioral Scientist*, 40 (5), 632-645.
- Purdue, D. (2001), "Neighbourhood Governance: Leadership, Trust and Social Capital", *Urban Studies*, 38 (12), 2211-2224.
- Putnam, R.D.(1993a), "The Prosperous Community - Social Capital and Public Life", *The American Prospect*, 4 (13).
- Putnam, R.D. (1993b), *Making Democracy Work*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000), *Bowling Alone*, New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (2001), "Social Capital Measurement and Consequences", *Canadian Journal of Policy Research*, 2, 1-15.

- Putnam, R.D. (2007), "Diversity and Community in the Twenty-First Century", *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), 137-174.
- Robison, L., Schmid, A. and Siles, M. (2002), "Is Social Capital Really Capital?", *Review of Social Economic*, LX(1)
- Rohe, W.M. (2004), "Building Social Capital Through Community Development", *Journal of the American Planning Association*, 70 (2), 158-164.
- Saegert, S., Winkel, G. and Swartz, C. (2002), "Social Capital and Crime in New York City's Low Income Housing", *Housing Policy Debate*, 13 (1), 189-226.
- Sampson, R., Raudenbush, S., and Earls, F. (1997), "Neighborhoods and Violent Crime: A Multilevel Study of Collective Efficacy", *Scienc*, 277, 918-924.
- Schafft, K.A. & Brown, D.L. (2000), "Social Capital and Grassroots Development: the Case of Roma Self-Governance in Hungary", *Social Problems*, 47, 201-219.
- Schnur O. (2005), "Exploring Social Capital as an Urban Neighborhood Resource: Empirical Findings and Strategic Conclusions of a Case Study in Berlin – Moabit", *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 96 (5), 488-505.
- Smallacombe, P. S. (2006), "Rootedness, Isolation and Social Capital in an Inner-City White Neighborhood", in: Dilworth, R. (Ed.), *Social Capital in the City: Community and Civic life in Philadelphia*, Philadelphia: Temple University Press.
- Solow, R. (2000), "Notes on Social Capital and Economic Performance", in: Dasgupta, P. & Serageldin, I. (Eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington, DC: World Bank.
- Souza Briggs, X. (1997), *Social Capital and the Cities: Advice to Change Agents*. Presented as an International Workshop on Community Building, Italy: The Rockefeller Foundation, Bellagio.
- Teachman, J., Paasch, K., and Carver, K. (1997), "Social Capital and the Generation of Human Capital", *Social Forces*, 75 (4), 1343-1359.
- Temkin, K. & Rohe, W.M. (1998), "Social Capital and Neighborhood Stability: An Empirical Investigation", *Housing Policy Debate*, 9 (1+4), 61-88.
- Vidal, A. (2004), "Building Social Capital to Promote Community Equity", *Journal of the American Planning Association*, 70 (2), 164-168.
- Whiteley, P.F., (2000), "Economic Growth and Social Capital", *Political Studies*, 48 (3), 443-466.
- Woolcock, M. (1998), "Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework", *Theory and Society*, 27 (2), 151-208.
- Woolcock, M. (2004), "Why and How Planners Should Take Social Capital Seriously?", *Journal of the American Planning Association*, 70 (2), 183-189.